

УДК 316.6

DOI 10.18372/2786-5487.1.16628

Зубіашвілі Ірина Костянтинівна

кандидат психологічних наук, старший дослідник,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

ЕКОНОМІЧНЕ САМОВИЗНЧЕННЯ МОЛОДІ ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

***Анотація.** У статті аналізуються результати теоретичного дослідження основних наукових підходів до вивчення економічного самовизначення молоді. Проведене дослідження дало змогу визначити, що економічне самовизначення (як вид самовизначення) для учнівської молоді є однією з найважливіших завдань на відповідному життєвому етапі. Економічне самовизначення як психологічне утворення є самовизначенням особистості в економічному середовищі з метою досягнення суб'єктом оптимальної позиції в системі економічних відносин на основі його ставлення до соціально-економічних умов, а також уявлень про сенс і цілі життя, життєві принципи, цінності, ідеали, власні домагання, очікування та потенційні можливості.*

***Ключові слова:** самовизначення, молодь, економічні цінності.*

***Annotation.** In the article the results of theoretical research of the main scientific approaches to the study of economic self-determination of young people are analyzed. The study made it possible to determine that economic self-determination (as a type of self-determination) for young students is one of the most important tasks at the appropriate stage of life. Economic self-determination as a psychological formation is self-determination of the person in the economic environment with a view to achieve the optimal position in the system of economic relations based on its attitude to socio-economic conditions, as well as representations about meaning and*

purpose of life, life principles, values, ideals, expectations and potential opportunities.

Key words: *self-determination, youth, economic values.*

В умовах інтенсивних змін, що відбуваються у сучасній економіці та у суспільстві в цілому, все більш важливе значення для людини набуває завдання пошуку свого місця в системі економічних відносин, вибору своєї економічної ролі, способу матеріального самозабезпечення та самореалізації. У психологічній науці цей процес отримав назву економічного самовизначення [1, с.14].

Молодь, як група населення, являє собою носія основної економічної активності, зацікавленої в участі та створенні економічних взаємин. Дослідники припускають, що сутність молоді полягає в її інтеграції у суспільство завдяки методу самовизначення. Ідея актуального самовизначення, як основного завдання молоді, полягає у наявності у молодій людини свободи вибору, який надається суспільством та з чого можна зробити висновок, що економічне самовизначення як частина загального самовизначення особистості є суттєвим завданням молоді та потребує вивчення [2, с. 29].

Період ранньої юності завершується становленням системи соціально-економічних настанов особистості. Перед старшокласником з'являється складна проблема вибору життєвих цінностей. Він зосереджується на формуванні внутрішньої позиції відносно себе, інших людей, а також цінностей, іншими словами створює власну ціннісну картину світу [3, с. 356].

В умовах соціально-економічних реформ значення економічного самовизначення особистості значно зростає. Зміни в багатьох сферах суспільного життя призвели до переорієнтації в структурі цінностей, моральних пріоритетів, що не може не враховувати сучасна система освіти. Нові соціально-економічні умови висовують нові психолого-педагогічні завдання, однією з яких є становлення економічного самовизначення старшокласників. Для сучасної людини достатньо високий рівень сформованості економічного

самовизначення є своєрідним гарантом соціальної захищеності, економічної свободи, оскільки забезпечує відносну незалежність особистості у задоволенні потреб та інтересів [4, с. 60].

Дослідження проблеми економічного самовизначення молоді базується на вивченні фундаментальних праць про особистість як особливий соціально-психологічний феномен (К. Абульханова-Славська, О. Брушлінський, А. Асмолов, Л. Божович, Л. Виготський, О. Леонт'єв, О. Петровський, С. Рубінштейн); особистісне самовизначення (М. Гінзбург, В. Сафін, О. Чернишов) та професійне самовизначення (М. Борисова, Є. Клімов, С. Пряжнікова, С. Чистякова). Важливими для нас є дослідження економічної свідомості великих соціальних груп (А. Журавльов, А. Купрейченко, О. Лебедєв, Т. Стефаненко, Т. Фоломєєва, О. Мельнікова).

Для виявлення сутності феномену «економічне самовизначення особистості» є важливим вивчення змістовного поля цього складного явища, яке складають такі поняття як «самовизначення», «економічне самовизначення».

Становлення самовизначення передбачає розвиток індивідуальності, рух до цінностей. Ефективність цих процесів зростає в умовах особистісної та ціннісно орієнтованої освіти, що передбачає співробітництво, саморозвиток суб'єктів освітньої діяльності, розвиток їх особистісних якостей і функцій [5, с. 207].

Можна виокремити декілька наукових підходів до дослідження проблеми самовизначення: філософський, соціологічний, психологічний. Представники *філософського* підходу (Л. Коган, І. Кон, М. Шibaєва та ін.) пов'язують самовизначення із сенсом життя, дають цьому поняттю загальне визначення: розуміння людиною самої себе, своїх можливостей у зв'язку з умовами життя, свого місця в суспільстві.

Представники філософії екзистенціалізму (С. К'єркегор, Ж.-П. Сартр, М. Хайдегер, К. Ясперс) продовжили лінію прихильників індетермінізму та

розглядають проблему самовизначення особистості в контексті обумовленості або незалежності людського вибору.

Отже, життя людини, в розумінні філософів-екзистенціалістів абсолютно вільне, незалежне ні від чого зовнішнього. Основною настановою класичного екзистенціалізму є допомога людині в набутті справжнього існування і виборі себе. Особистісна позиція людини (орієнтації, ставлення до світу, до самого себе у цьому світі) є її основною характеристикою. Саме від неї, а не від характеру, з точки зору екзистенціалістів, залежить все [5, с. 209]. Основою самовизначення є вільний вибір, прийняття особистістю рішення. Проведений нами аналіз філософського аспекту феномену самовизначення дозволяє виявити складність і неоднозначність у вирішенні цієї проблеми.

Представники *соціологічного* підходу (Є. Головаха, В. Журавльова, Л. Сохань, М. Тітма, В. Шубкіна та ін.) характеризують процес самовизначення відносно покоління в цілому як вступ його в життя. Вивчення цього процесу вони пов'язують з аналізом і врахуванням таких життєвих виборів як місце проживання, вибір професії, тобто визначення свого місця в соціальній структурі та обмежують часові рамки самовизначення лише юнацьким віком.

У *класичній психології* поняття «самовизначення» використовується досить часто. В психологічних дослідженнях (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, О. Брушлінський, М. Гінзбург, С. Рубінштейн, В. Сафін, Д. Фельдштейн та ін.) самовизначення представлено як особистісне новоутворення, відповідальне за становлення людини суб'єктом життя та життєдіяльності (К. Абульханова-Славська), за знаходження місця для себе в просторі діяльності (П. Щедровицький), за усвідомлення особистістю свободи діяти у відповідності з цінностями групи та відносної незалежності від групового впливу (О. Петровський), за формування внутрішньої позиції людини (Л. Божович).

Методологічною основою *психологічного* підходу до розглядання проблеми самовизначення людини в соціальному середовищі є наукові праці С. Рубінштейна, який вважав самовизначення моментом самодетермінації, тому

що в ньому виражається активна природа суб'єктивного, тобто внутрішніх умов, через які переломлюється зовнішній вплив. У цьому контексті самовизначення предстає в якості самодетермінації, на відміну від зовнішньої детермінації.

Отже, самовизначення передбачає активну природу «внутрішніх умов», через які відбувається переломлення зовнішнього впливу. Феномен самовизначення, на думку С. Рубінштейна, виражає саму сутність принципу детермінізму, яка полягає в підкресленні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності себе, неодностороннього підпорядкування зовнішньому. При цьому, підкреслюється, що процес самовизначення, виходячи із специфіки людського існування, тією чи іншою мірою завжди співвідноситься з певними умовами та обставинами [6, с. 26].

Отже, як показав аналіз наукової літератури, більшість авторів розглядають самовизначення як усвідомлення особистістю своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів відносно стійких характерологічних цілей, співвіднесення їх з вимогами, які пред'являє соціальна ситуація, на основі чого здійснюється постановка цілей. Багато психологів підкреслюють активну роль самого суб'єкта діяльності.

Самовизначення особистості має процесуальну та результативну характеристику, що розуміється як результат засвоєння та прояв смислових особистісних утворень і простежується у зміні та розвитку особистості й може мати форму самостійної активності особистості, спрямовану на формування та використання сенсожиттєвих орієнтацій.

Виокремлення різних видів самовизначення відбувається в залежності від того, в якій сфері суспільного життя включається людина. Так, виокремлюють *сімейне, професійне, релігійне, політичне, економічне самовизначення*.

Метою економічного самовизначення є досягнення людиною оптимальної позиції в системі економічних відносин (трудових, обмінних, майнових, розподільчих та ін.) на основі її ставлення до соціально-економічних умов та їх динаміки. Важливими психологічними чинниками економічного

самовизначення є уявлення людини про сенс життя, життєві цілі та цінності, її домагання, очікування та наміри, а також потенційні можливості їх реалізації [7, с. 18].

Теоретичний аналіз наукової літератури дає змогу визначити, що економічне самовизначення (як вид самовизначення) для молоді є одним із найважливіших завдань на відповідному життєвому етапі та є центральним механізмом становлення особистісної зрілості, що полягає в усвідомленому виборі людиною свого місця у системі економічних відносин суспільства.

Розглянемо місце економічного та інших видів самовизначення у середині цілісного процесу життєвого самовизначення. Використовуючи класифікацію А. Маркової [5, с. 207], ми виокремлюємо п'ять видів самовизначення: *життєве самовизначення; особистісне самовизначення; професійне самовизначення; соціальне самовизначення; економічне самовизначення.*

Економічне самовизначення стає новоутворенням періоду ранньої юності. Поняття «економічне самовизначення особистості» є відносно новим у психології. У результаті зіткнення традиційних та нових економічних норм, стандартів, еталонів життєдіяльності особистості виникає потреба в економічному самовизначенні. Це нова внутрішня позиція, що включає усвідомлення себе як члена економічного суспільства. Економічне самовизначення в ранній юності пов'язано з виробленням економічних професійних настановлень. Всі складнощі та труднощі економічного світу стають більш усвідомлюваними [6, с. 105].

Економічне самовизначення – це частина більш загального процесу життєвого самовизначення. Але економічне самовизначення – це не одномоментний акт внутрішньожиттєвого самовизначення, а відносно тривалий процес.

Отже, у своїх підходах до вивчення економічного самовизначення дослідники виокремлюють психологічний зміст і динаміку економічного самовизначення у юнацькому віці, а також виокремлюють два напрями у дослідженні цього феномену. Один з них передбачає розробку досліджень

розвитку економічного самовизначення на певних етапах онтогенезу в процесі досягнення людиною особистісної зрілості. Друга сторона передбачає вивчення своєрідності змісту механізмів й умов становлення економічного самовизначення у його зв'язку з іншими напрямками соціалізації і, передусім, професійним самовизначенням. Реалізація принципів системного підходу передбачає правомірність вивчення складних ліній самовизначення юнацтва у їх зв'язку.

Специфічною проблемою є дослідження економічного самовизначення у руслі професіоналізації молодих людей, що передбачає не лише досягнення певних рівнів розвитку людини як суб'єкта економічної дійсності, але й становлення її як активного учасника розвитку економічної сфери суспільства.

Дослідники розглядають економічне самовизначення юнацтва як складну багаторівневу активність, яка впливає на інтеграцію всіх напрямів життєвого самовизначення та професійно особистісного розвитку юнацтва, і зазначають доцільність таких підходів до його вивчення, що дозволяє викрити специфіку такого роду впливів. Певні основи для його розробки надають дослідження в сучасній психології у галузі вивчення розвитку особистості фахівців у сфері підприємництва, бізнесу, комерції.

Вивченню особливостей менеджерської діяльності, та в цьому контексті діяльності підприємців, умов і чинників досягнення в ній успіху, присвячено велику кількість досліджень: М. Вудкок, Д. Френсіс, О. Виханський, А. Журавльов, Р. Кричевський, Г. Нікіфоров. Однак аспекти економічного самовизначення в зв'язку з професійним розвитком фахівця досліджені недостатньо.

Дослідження економічного самовизначення вченими співвідносяться з дослідженнями економічної свідомості та самосвідомості, імпліцитних концепцій «економічного Я».

У контексті нашого дослідження потрібно уточнити зміст понять «економічне самовизначення» та «професійне самовизначення». Узагальнення наукових досліджень дає змогу говорити про те, що змістом професійного

самовизначення особистості є пошук свого місця, способу функціонування в світі професій.

Результати дослідження економічного самовизначення особистості та групи розкривалися в дослідженнях економічної свідомості осіб з різними життєвими орієнтаціями, економічного мислення та економічної Я-концепції, в дослідженні пошуку ідентичності в умовах трансформації відносин власності та у межах певних видів економічної активності, економічних відносин, пов'язаних з вибором форм власності та ставленням до власності, матеріальним благам в цілому тощо [6, с. 35].

Отримані дані свідчать про специфічність економічного самовизначення особистості та про його нетотожність змісту професійного самовизначення, незважаючи на спільність їх фундаментальних особистісних детермінант (базових ставлень до світу, до себе, інших людей, життєвих смислів).

Отже, якщо змістом *професійного самовизначення* є пошук свого місця, способу функціонування та сенсів у світі професій, то *економічне самовизначення* – це пошук оптимальної для особистості позиції в системі економічних відносин і способу існування в економічному житті. Разом з цим підтверджується взаємозв'язок та взаємоопосередкованість процесів економічного та професійного самовизначення.

Поняття «економічне самовизначення» як вид самовизначення пов'язане з такою категорією як «економічна соціалізація». В рамках суб'єктно-діяльнісного підходу економічне самовизначення розуміється як специфічна активність суб'єкта в процесі орієнтування в економічній дійсності, постановці специфічних задач, плануванні економічних складових життєдіяльності.

При такому ракурсі потрібно розкрити психологічні закономірності розвитку молодшої людини на етапі шкільного навчання як динамічного суб'єкта економічної дійсності, здатного до все більш усвідомленої постановки стратегічних та навчально-професійних завдань у їхньому зв'язку із завданнями особистісного розвитку. Вагому роль відіграє оцінка особистістю своєї позиції у соціумі, соціального та економічного статусу.

Економічне самовизначення є одною із суттєвих інтегральних якостей, яку молоді люди отримують у процесі економічної соціалізації. Економічне самовизначення молоді може розглядатися, з одного боку, як поетапний процес її включення у всі сфери суспільного життя, з іншого – як процес усвідомлення молодими людьми своєї приналежності до певних соціально-економічних груп із закріпленими в них соціально-економічними статусами та ролями, тобто формування стійкої економічної ідентичності [7, с. 8].

Отже, з одного боку, економічне самовизначення є процесом, динамічним явищем, діяльнісним актом або системою актів. Але, в той же час, воно проявляється в якості стабільного, статичного стану особистості, пов'язаного з усвідомленням суб'єктом власної позиції у сучасному економічному просторі, з отриманням нею стійкої системи ціннісних орієнтацій та ставлень. У зв'язку з цим економічне самовизначення є особистісним утворенням людини як системи, що саморозвивається та забезпечує її вихід із стану хаосу та нестійкості. Отже, економічне самовизначення розглядається в якості довгого безперервного процесу, результатом якого є утворення певної особистісної якості.

Виходячи з особливостей економічного самовизначення, психолого-вікових характеристик старшого шкільного віку, специфіки соціально-економічного знання, ми припускаємо, що економічне самовизначення старшокласника виконує такі функції: *інформативно-оціночну, рефлексивно-сміслову, регулятивно-прогностичну*. Охарактеризуємо прояв цих функцій [7; с. 17].

Виокремлення функцій економічного самовизначення старшокласників потрібно розглядати в якості першого ступеня в дослідження цього особистісного утворення.

На цей момент у психологічній науці відсутня повна та єдина структурна модель економічного самовизначення. На основі узагальнення теоретичних досліджень можна визначити, що *економічне самовизначення як психологічне утворення є самовизначенням особистості в економічному середовищі з*

метою досягнення суб'єктом оптимальної позиції в системі економічних відносин на основі його ставлення до соціально-економічних умов, а також уявлень про сенс і цілі життя, життєві принципи, цінності, ідеали, власні домагання, очікування та потенційні можливості.

Отже, економічне самовизначення розглядається нами, з одного боку, в якості процесу усвідомлення особистістю власної позиції в системі економічних відносин завдяки осмисленню, розумінню та прийняттю економічних цінностей, а з іншого боку, в якості результату – особистісної якості, що забезпечує готовність суб'єкта до активного проектування та прогнозування власної життєдіяльності у сучасному соціально-економічному просторі.

Формування економічного самовизначення відбувається як поетапний процес на основі механізму формування ціннісних ставлень та орієнтацій особистості.

Зазначимо, що становлення економічного самовизначення старшокласників відбувається в процесі економічної соціалізації, у якому дослідники виокремлюють декілька періодів (період ранньої соціалізації, період професійної соціалізації).

Особливо гострими є проблеми, пов'язані з інститутами ранньої економічної соціалізації, які змодельовані за «класичними» зразками та орієнтовані на стійку культурну парадигму. Минулі принципи ранньої соціалізації вже не забезпечують необхідних знань та навичок загальнокультурного та економікокультурного характеру. Нині шкільна освіта практично не дає дітям та підліткам необхідних для «дорослого життя» навичок. Між тим цей період є основним при формуванні економічної культури людини як особистості.

На думку дослідників, процес становлення економічного самовизначення особистості є найважливішим процесом інтеграції людини у систему економічних ролей, у результаті чого вона стає дійсно частиною економічного суспільства [8, с. 104].

Освоєння учнями економічних ролей допоможе їм бути активними, ініціативними, впевненими у собі людьми, які в системі ринкової економіки знайдуть застосування своїм здібностям, матеріально забезпечуючи себе та своїх близьких, примножуючи суспільні багатства. Економічна роль є найбільш адекватною одиницею аналізу економічної діяльності для реалізації категорії економічного суб'єкта. В освоєнні економічних ролей людина завдяки цілеспрямованій, перетворюючій активності розв'язує багато суперечливостей та досягає певного рівня економічного самовизначення, тобто також реалізує себе як економічний суб'єкт. Спосіб отримання ролі залежить від того, наскільки неминучою є дана роль для людини. Наприклад, роль споживача є неминучою для кожної людини. Формування ролі споживача в процесі становлення монетарної культури реалізується декількома засобами.

Отже, враховуючи вищенаведене, можна констатувати, що економічне самовизначення молоді – це явище складне, комплексне, системне, динамічне та прогресивне. У процесі його становлення в системі освіти важливим є: по-перше, знання економічних законів, явищ, понять, які широко використовуються у сучасній ринковій економіці; знання основних найважливіших принципів функціонування виробничих, фінансових, правових, соціальних систем та технологій, а також можливість включатися завдяки економічним ролям у конкретну фінансово-економічну діяльність відповідно до віку, інтересам та індивідуальним особливостям молоді людини; по-друге, сформовані вміння та отримані економічні знання використовувати в реальному житті, знаходити та використовувати інформацію, власні методи і способи для прийняття самостійних рішень в проблемних та гіпотетичних економічних ситуаціях, а також у стандартних та нових ситуаціях; по-третє, монетарна культура учнів детермінується рівнем економічного мислення та свідомості, які відображають рівень, якість економічної освіти та економічної підготовки до майбутньої соціально-практичної діяльності.

Перспективним напрямом подальших досліджень із заявленої проблеми може бути емпіричне вивчення психологічних особливостей економічного самовизначення старшокласників.

Список використаних джерел

1. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Феномены экономического самоопределения: социально-психологические механизмы действия. *Психология в экономике и управлении*, 2012. № 2. С. 6-17.
2. Васильева Ю.Х. Экономическое самоопределение и стратегии самообеспечения молодежи. *Гуманитарные научные исследования*, 2014. № 4. URL: <http://human.snauka.ru/2012/04/1044/>
3. Петошина С.И. Экономическое самоопределение молодых лидеров. *Вестник МГТУ*, 2013. №2. С. 355-359.
4. Сандлер Т.С., Шibaева Л.С. Задачный подход в исследовании развития экономического и нравственно-этического самоопределения юношества. *Педагогика. Психология*, 2012. № 1.С. 46-62.
5. Меренкова Л.Ю. Экономическое самоопределение будущих и практикующих коммерсантов как психологическое основание профессионально-личностного развития. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*, 2007. № 31. Т.10. С. 206-210.
6. Акерлоф, Дж. Экономика идентичности. М.: Карьера-Пресс, 2010. 285 с.
7. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Самоопределение личности и группы в изменяющихся экономических условиях. *Вестник университета дружбы народов*, 2006. №1(3), С.6-19.
8. Вяткин А.П. Самоопределение личности в экономических ролях. *Известия. Иркутской государственной экономической академии*, 2006. № 4. С. 102-106.